

KÜRTLERDE İÇ SAVAŞ CİVİL WAR IN THE KURDS

Bekir BİÇER*

Öz

İnsanlık tarihi savaşlarla özdeşleşmiştir. Halklar sürekli birbiri ile savaşmıştır. Ancak savaşların en yıkıcı olanı iç savaşlardır. İç savaşları en sık yaşayan halklardan birisi Kürtlerdir. Kürtler siyasal anlamda 10. yüzyılda tarih sahnesine çıkmış Şeddadi, Mervani, Hasnevi, Revadi ve Annazi gibi küçük hanedanlar kurmuşlardır. Ancak Kürt hanedanların hemen hemen tamamı hanedan ve aşiretler arasındaki çatışmadan zayıflamış veya yıkılmışlardır. Selçuklular ve Kürtler 11. yüzyılda karşılaştıklarında Kürt hanedanların çoğu siyasal anlamda bağımsız değil, Şii Büveyhoğullarına bağımlıydı. Selçuklular Büveyhoğullarını yıkınca Kürt emirlikler, Selçuklu hâkimiyetine girmişlerdir.

1501 yılından itibaren Safeviler, Kürt coğrafyasının tamamını (Anadolu ve Irak dâhil) işgal etmiş ve Kürt emirlikleri yıkmıştır. İdrisi Bidlisi, Safevilere karşı Yavuz Sultan Selim'den yardım istemiştir. 1514 yılından itibaren Anadolu ve Irak'taki Kürt emirlikler, Osmanlı hakimiyetine girmiş ve Kürt hükümeti ve Ekrad sancakları adıyla yönetim birimleri kurulmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti Kürt emirlikleri yıkıp merkeziyetçi yönetim kuruncaya kadar Kürtler yarı özerk bir şekilde Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak yaşamışlardır. Ancak aşiretler kendi aralarında sürekli savaşmıştır. 19. yüzyılda Kürt emirler kaybettikleri siyasal gücü yeniden kazanmak için Osmanlı Devleti'ne karşı isyanlar çıkarmışlardır; Kör Muhammed Paşa, Bedirhan Bey, İzzeddin Şir ve Şeyh Ubeydullah isyanı gibi. Bu isyancılar da öncelikle rakip Kürt aşiretlere ve mirlere saldırarak Kürtler arasında tekrar iç savaş çıkarmıştır. Bu isyanlar rakip Kürt emirlerin Osmanlı Devleti'ni desteklemesi sonucu bastırılmıştır.

Kürtler tarihleri boyunca iç savaşı sıkça yaşamış bir halktır ve Kürtler arasında iç savaşlar halen yaşanmaktadır. Ancak bazı Kürdolog ve Kürt milliyetçileri bu önemli gerçeği görmezden gelerek Kürt hanedanların yıkılışından sürekli Türkleri (Selçuklu- Osmanlı) sorumlu tutmuşlardır. Hâlbuki Kürtlerin tarihi Kürt emir ve aşiretlerin birbiriyle savaşından ibarettir.

Anahtar Kelimeler

Kürtler, aşiret, iç savaş, emirlik

Abstract

History of humankind has always been associated with wars. Different nations have always fought with one another. However, the most destructive kind of the wars is civil wars. One of the

* Doç. Dr. Necmettin Erbakan Üniversitesi, bbicer@konya.edu.tr

nations who has gone through civil wars the most is Kurds. In the political sense, Kurds appeared in the history in the 10th century and founded small dynasties such as Seddadi, Mervoani, Hasnevi, Revadi and Annazi. Yet, almost all of the Kurdish dynasties have been weakened and destructed because of the conflicts amongst the dynasties and tribes. When Seljuks and Kurds first encountered in 11th century, majority of the Kurdish dynasties were not politically independent but rather dependent on the Buveyhogullari. When Seljuks defeated the Buveyhogullari Kurdish emirates entered into the rule of Seljuks.

Since 1501 on, Safevis invaded all of the Kurdish geography (including Anatolia and Iraq) and demolished the Kurdish emirates. Idris-i Bitlisî sought help from Yavuz Sultan Selim against the Safevis. From 1514 on, the Kurdish emirates in Anatolia and Iraq entered under the reign of Ottomans and special cabinets were founded for Kurds. Up until the 19th century when the Ottomans demolished the Kurdish emirates and found a centralized government, Kurds were dependent on the Ottoman Empire in an autonomous way. However, Kurdish tribes were always in a fight with each other. In the 19th century Kurdish emirates rebelled against the Ottoman Empire in order to regain the political power they lost such as Kor Muhammed Pasha Rebellion, Bedirhan Bey Rebellion, İzzeddin Sir Rebellion, and Sheikh Ubeydullah Rebellion. These rebellions caused a Kurdish civil war by attacking their rival Kurdish tribes and emirates and were suppressed after the rival Kurdish emirates supported the Ottoman Empire.

Kurds are a nation which has been through numerous civil wars and there is still a civil war going on amongst the Kurds. However, Kurdologs and Kurdish nationalists choose to ignore this fact and hold the Turks (Seljuks, Ottomons) for their demolition while Kurdish history consists merely of Kurdish emirates and tribes constantly fighting each other.

Keywords

Kurds, tribe, civil war, emirate

GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca bütün halklar kendi tarihleri içinde iç savaşlar yaşamışlardır. Ancak iç savaşlar en yoğun olarak muhtemelen Kürtler arasında yaşanmıştır. Bu anlamda Kürtlerin tarihi diğer halkların tarihinden daha uzundur ve sürekli kendini tekrarlamıştır. Kürtler arasındaki iç savaşın sosyal, ekonomik, siyasi, kültürel ve coğrafi etkenler olmak üzere birçok sebebi vardır.

Dünyada çok az milletin dilinde kardeş öldürmeyle ilgili deyimler vardır. Dilinde kardeş katiliği ile ilgili deyimler barındıran halklardan birisi de Kürtlerdir. Kürtler arasında anlatılan eski bir hikâyeye göre: "Birisi cinayet işlediği zaman cesedi bırakıp kaçmaz biri gelene kadar başına çömelir, başını ellerinin arasına alarak beklermiş. İşte bu olay birakuji denilen "kardeşin kardeşi öldürdüğü" zamanlarda başlamış." Kardeş katli için Kürtçe'de Birakuji denilmiştir.¹ Hasan Bildirici birakuji gerçeğini "Planlanarak öldürülmek istenen bir Kürdün öldürülmesinde her zaman başka bir Kürdün parmağı olmuştur." şeklinde özetlemiştir.

Kürtler arasındaki iç savaşların ana sebebi aşiretçiliktir. Aşiretçilik Kürt tarihini ve toplumunu açıklamada kullanılan anahtar kavramdır. Aşiretçilik olgusu anlaşılmadan, Kürt tarihi ve toplumsal yapısı izah edilemez. Aşiret yapısı Kürt tarihinin erken döneminden beri çok az değişime uğrayarak Kürtlerin tarihini belirlemiştir. Kürt halkının acıları ve övünçleri aşiretlerinde gizlidir. Kürtler için aşiret, yaşayabilmek için vazgeçilmez bir ocak olmuştur. Aşiretler kabilelerin birleşmesinden oluşan, ortak bir atadan gelen veya öyle inanan akrabalık ilişkileri ile birbirine bağlı yarı göçebe topluluklardır. Ortak kültür gelenekleri vardır ve aynı dili konuşurlar. Her aşiret grubu bir ulus, bir hanedan hatta zihniyet itibarıyla bir din ve lehçesi itibarıyla bir dil sahibi gibidir.

Aşiret mensupları kendileriyle aşiretli olmayanlar arasında ayrım yaparlar. Aşiret yapısı özellikle kan davalarında, grupsal çatışmalarda ve politik liderlerin güç çekişmelerinde açığa çıkar. Kürt aşiretler, özerk toplumsal kategoriler olarak boy ve aşiretler şeklinde asırlarca yaşayabilmiş ve bu süre içinde kendi varlığını koruyabilmiştir. Kürtlere kültürel kimlik kazandıran, benliklerini koruyan ve Kürt halkının devamlılığını sağlayan ana unsur aşiret yapılarıdır. Kürtler Müslüman olduktan sonra da aşiret yapısını korumuşlardır."²

Aşiretlerin kırsal kesimde yaşadıkları vadi veya yaylalara zum- (zom) adı verilmiştir. Aşiretlerin başında şeyh veya ağa bulunmaktadır. Aşiret liderleri, Kürt halkının siyasi, ekonomik, adli ve sosyal sorunlarını çözme hususunda etkin rol oynamışlardır. Aşiret ağaları bölgedeki egemen devletin temsilcisidir. Devlet

¹ Faısal Dağlı, Birakuji, (Kürtlerde İç Savaş), Belge Yayınları, İstanbul 1994, s. 15, 16.

² Hasan Uşak, Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik, Aram Yayınları İstanbul 2005, s. 7- 45.

adına vergi toplamak, kanun koymak, savaş zamanında devlete asker vermek, bölgede güvenliği sağlamak, yolların güvenliğini temin etmek aşiretlerin devlete karşı görevidir. Aşiret liderleri devletle Kürt halkı arasında temsilci ve arabulucu olmuşlardır.

Kürt tarihi, sürekli olarak Kürt aşiretlerin kendi aralarındaki aşiret kavgalarına ve iç savaşlarına tanık olmuştur. Aşiret hiyerarşisinde gücü ele geçiren lider/ ağa çoğu zaman aşiret içinden yeni bir rakiple karşılaşmıştır. Buna rağmen aşiret içinde birliği sağladığı anda bölgenin egemen devletiyle çatışmaya girmiştir. Bu yüzden Kürt aşiretler diğer devletler için ya asker kaynağı ya da potansiyel tehlike olarak görülmüştür. Kaynaklardan Kürt aşiret savaşlarıyla ilgili birkaç örnek verelim.

İbnü'l- Cevzi'nin *Muntazam* adlı eserinde aşiret kavgaları ile ilgili şu bilgiler kayıt edilmiştir. "1049 yılında el-Hezbâniye ve el-Hamidiye (Humeydiye) Kürtleriyle Musul emiri Karvaş arasında anlaşmazlık çıkmıştır. el-Hamidiye Kürtlerinin Musul civarında kaleleri vardı. Erbil kalesi ve oraya bağlı kasaba ve köyler de el-Hezbâniye Kürtlerine aitti. el-Hâmidililer, Erbil'i kardeşi Ebu'l-Hasan'dan alması için ona yardım ettiler, o da burayı zapt etti ve kalenin hâkimini esir aldı." "Kahtanî Kürt liderlerinden Fadl b. Ahmed el- Kürdi ve Hezbâniye Kürtleriyle harp etti." "Fadlun el- Kürdi, Kürtlerle savaştı, mallarını yağmaladı ve Kürtleri öldürdü." ³

*Şerefname'*de Şeref Han'ın da mensup olduğu bir Kürt aşiretinin amcaoğulları ile savaşlarını anlatan şiir şöyledir:

"Zırhları demirdendi, ellerinde Hint kılıçları
Baştanbaşa timsah dolu iki demir deryası gibiydi
Kemerleri gül rengine boyanmıştı baştanbaşa
Bir tek kişinin kanından kemer bağlamışlardı sanki
Davullar ölüm ve helak nağmeleri çalınca
Ney de ecel makamında okumaya başladı
Yaylardan çıkan oklar yağma yolunu tuttular
Ve her köşeden büyük bir kargaşalık çıktı
Atlama ve manevrada eğitilmiş yiğitler
Birbirlerine girdi aslanlar ve kaplanlar gibi." ⁴

İdris-i Bitlisi, Yavuz Sultan Selim'e yazdığı davet mektubunda: "Kürtler, ayrı ayrı kabile ve aşiretler tarzında yaşamaktadır. Sadece Allah'ı bir bilip Muhammed ümmeti olduğumuzda ittifak halindeyiz. Diğer hususlarda

³ İbnü'l-Cevzi, el-Muntazam, c. 6, Beyrut tarihsiz, s. 1955.

⁴ Şerefhan, Şerefname (Ter. M. E. Bozarslan), İstanbul 2006, s. 309.

birbirimize uymamız mümkün değildir. Sünnetullah bizde böyle cârî olmuştur.”⁵ demiştir. “Hoca Sadeddin Efendi, Kürtler hakkında: “Her biri dağ doruklarında ve vadi derinliklerinde tek başına özgür olarak yaşamayı tercih ederek, keyfince ve münferit yaşama bayrağını kaldırır. Allah’ın birliğini ifade eden Kelime-i Şehadetten başka, onları birbirine bağlayan bir bağ yoktur.”⁶ demiştir. Şerefhan: “Kürtler arasında emrine uyulacak ve yargısı uygulanacak bir kimse bulunmadığı için, çoğu kan döker, güvenlik ve düzen kurallarını çiğnerler. Kürtler en ufak ve önemsiz nedenlerle ayaklanarak, önemsiz hatalar ve küçük suçlar yüzünden büyük suçlar işlerler. Sonra bu kişinin öldürülmesi karşılığında diyet kabul ederler; bu diyet ya bir kızdır veya bir attır ya da birkaç keçidir.”⁷

Kürt şairi Hacı Kadir Hoyi (1816-1897) Kürt beyleri ve aşiretler arasındaki kangren haline gelen iç savaşı şöyle anlatmıştır:

“Birbirinize saman yığını altında gizli kalan ateş gibi kinli olduğunuz sürece / Ordularınız fırtına da olsa kâğıttan bir kaplan olarak kalır.

Kürt kavmi kendi arasında barışmadığı sürece / Kürt ülkesi her zaman virane kalacaktır.”⁸

Kürt toplumunu yakından tanıyan Ziya Gökalp: “Bütün ilkel cemiyetlerde ne ferdi hukuk anlayışı ne de kamu hukuku anlayışı vardır. Hukuk yalnız aşirete aittir. Reislik davası yüzünden amca ile kardeşinin oğlu arasında düşmanlık doğar. Kabile reislerin seçiminde mücadele genellikle uzun zaman devam eder. Yenilen taraf aşireti terk ederek başka bir aşirete sığınır. Kürtlerde vatan mefkûresi değil aşiret mefkûresi gelişmiştir.”⁹ demiştir.

Lazerev ve Mihoyan ise bu gerçeği şöyle ifade etmiştir. “Her Kürt emirliğinin beşiğinde bir aşiret topluluğunun gücü yatmaktadır. Kürt toplumunun elitini meydana getiren aristokratik klanların, ailelerin ve önde gelen hanedanların kökeninde hep aşiret ve aşiret ailelerinin önderleri vardır. Mesela Goranlar ve Baba Erdelan aşireti yönetici ailenin kuruluşuna destek vermiştir. Bohti ve Hakkâri aşiretleri ise elit tabakanın bizzat çekirdeğini kendisi oluşturmuştur. Elit haneler, Kürt toplumsal yaşamının kalesi olarak hizmet etmişlerdir. Elit haneye

⁵ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, c. 3, İstanbul 1991, s. 205, 208.

⁶ Hoca Saadeddin Efendi, Tac’üt Tevarih, (Haz. I. Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992, s. 245, 249.

⁷ Şerefhan, Şerefnâme, s. 23,

⁸ Faysal Dağlı, Birakuji, (Kürtlerin İç Savaşı), s. 15, 16.

⁹ Ziya Gökalp, Kürt Aşiretler Hakkında Sosyolojik Tedkikler, (Haz. Y. Toker), İstanbul 203, s. 43, 46.

mensubiyet, bütün toplumsal değerlerden hatta iktidardan da üstün sayılmıştır.”¹⁰

İbrahim Yunusi Kürtler ve Kürdistan kitabının önsözünde “Horasanlı’ya Moğollar ne yaptılar? diye sordular. O şöyle dedi: “Geldiler, yaktılar ve gittiler. Eğer bana Kürtler ne yaptılar diye soracak olurlarsa şöyle derim: İsyan ettiler, savaştılar, birbirlerine ihanet ettiler, yenildiler ve katledildiler.”¹¹

Kürtlerin tarihsel sorunları, diğer halklardan hiçbirinin sorununa benzememektedir. Kürtlerin en temel sorunu “Kürtlerin Kürt sorunu” dur. Gerçekten Kürtlerin bir Kürt sorunu vardır ve bu sorun tarihleri boyunca tamamıyla Kürtlerin kendisinden kaynaklanmıştır. Kürtlerin başlıca sorunu aşiret içi çatışmalar ve Kürt hanedanların birbiriyle savaşıdır. Kürt aşiretler sürekli kurulu bütün düzenlere karşı isyan etmiş ve direnmiştir. Aşiretler her türlü savaşa bir şekilde müdahil olmuştur. Kürt Aşiretler, en ciddi savaşlarını ise Kürt hanedanlara karşı yapmışlardır. İki aşiret bazen bir ağaç, bir su kaynağı, bir eşek veya bir köpek gibi önemsiz bir sebepten bile birbiriyle savaşabilmiştir.¹²

10. yüzyıldan itibaren Abbâsi Devleti’nde merkezi otorite zayıflamış ve taht kavgaları hızlanmıştır. Buna karşılık İslâm coğrafyasında yarı bağımsız beylikler ve devletler kurulmuştur. Bu dönemde Kürtler de Irak’ın kuzeyinde, İran’ın batısında, Doğu Anadolu’da ve Kafkasya’da özerk siyasi yapılar oluşturmuştur.¹³ Kürtler tarafından kurulan hanedanlar ve hanedan içi savaşlar şu şekilde özetlenebilir:¹⁴

Şeddâdiler (951-1175)

Şeddâdiler, Muhammed b. Şeddad b. Kurtak tarafından Dvinde kurulmuş “bir Kürt hanedanıdır.”¹⁵ Kendine merkez olarak Gence’yi seçen Muhammed kısa zamanda Güney Kafkasya’nın en güçlü hükümdarı olmuştur. Nahcivan, Tiflis, Demir Kapı ve Karabağ’ı ele geçirmiştir. Şeddadiler kuruluşlarından itibaren siyasi birliği sağlayamamış, Gence, Dvin ve Ani merkez olmak üzere üç ayrı yönetim oluşturmuşlardır. Hanedanın kuruluşunda Kürt aşiretler önemli bir rol oynamıştır. Mesela, “960’ta Azerbaycan’da ortaya çıkan İshak b. İsa, Kahtanî

¹⁰ M. S. Lazerev – Ş. X. Mihoyan, Kürdistan Tarihi, (Çev. İbrahim Kale), Avesta, İstanbul 2010, s. 44, 45.

¹¹ Ali Rıza Şeyh Attar, Kürtler, (Çev. A. Dursunoğlu), İstanbul 2004, s. 17.

¹² Basıl Nikitin, Kürtler, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2015, s. 254, 258, 311, 320, 325.

¹³ Faruk Sümer, Oğuzlar, TDAV Yayınları, İstanbul 1992, s. 80, 8; Sergey Grigoreviç Ağacanov, Selçuklular, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), İstanbul 2006, s. 110.

¹⁴ Kürtlerde İç Savaş adlı makale Kürt tarihini bütün olarak değerlendirebilmek için 10. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar olan geniş bir zaman dilimini kapsamıştır.

¹⁵ Münecimbaşı Ahmed b. Lutfullah, Camiü’l-düvel, (Nuruosmaniye, nr. 3171, vr. 308b, 309a).

Kürtlerinin reisi olan Fadl'dan yardım almış ve rakibi İbn Merzuban ise Hezbâni Kürtlerinden destek görmüştür."¹⁶

978'de vefat eden Ali el-Leşkeri, Fazl'ı veliaht tayin etmesine rağmen yerine ordunun ve halkın desteğini kazanan diğer kardeşi Merzuban geçmiştir. Merzuban'ın 982-983'te Şirvanşah'a yenilip Berdea'yı kaybetmesi itibarının sarsılmasına sebep olmuştur. Bazı söylentiler iki kardeşin arasının açılmasına yol açmış, Fazl bir av sırasında Merzuban'ı bizzat öldürerek yönetimi ele geçirmiş (985), ardından Berdea ve Beylekan'ı geri almıştır.

1030 yılında Fazl'ın oğlu Askuye vali olarak bulunduğu Beylekan'da isyan etmiş ve hanedan içinde iç savaş çıkmıştır. Fazl, Gence'ye yürümeye hazırlanan Askuye'ye karşı diğer oğlu Musa'yı göndermiştir. Musa, Rus kuvvetlerinin de yardımıyla Beylekan'ı alıp kardeşini öldürmüştür. Böylece Şeddadi ailesi içindeki çatışma istilacı Rusların yardımıyla ancak bertaraf edilmiştir.¹⁷ Fazl, 19 Kasım 1031 tarihinde vefat edince yerine oğlu Ebü'l-Fazl Musa geçmiş; ancak 1034 yılında oğlu Ebü'l-Hasan II. Ali el-Leşkeri tarafından bir suikast neticesinde öldürülmüştür. Öte yandan Bizans imparatorunu bir kurtarıcı gibi karşılayan Ali el-Leşkeri, Bizans'a tâbi olup oğlu Erdeşir'i imparatora rehine olarak vermiştir."¹⁸

"Ebü'l-Esvâr Savur döneminde Şeddadiler tekrar toparlanmış, Bizans İmparatorluğu, Ermeniler ve Gürcülerle mücadele etmiştir. Şeddadiler, 1047 yılından itibaren Selçuklu saldırılarına maruz kalmıştır. 1054 yılında Tuğrul Bey Gence önlerine gelince Şeddadiler Selçuklulara tâbiyetini bildirmiş ve Sultan adına hutbe okutmayı kabul etmiştir.¹⁹ 1064 yılında Sultan Alparslan, Ani şehrini fethederek 1065 yılında Ebü'l-Esvâr'a teslim etmiştir. Sultan, Rustov ve Tiflisi de alarak Şeddadi Emiri Fazl b. Şavur'u vali olarak tayin etmiştir.²⁰ 1073 yılında II. Fazl'ın aynı adı taşıyan oğlu babasını devirerek iktidarı ele geçirmiştir. Ancak Melikşah bölgeyi Emir Savtekin'e iktâ etmiştir. Böylece Gence Şeddadileri Selçuklulara bağlanmıştır. Ani Şeddadileri ise daha uzun süre yaşamıştır. Ani Beyliğini hükümdarı Ebul Esvâr II. Şavur, Ani'yi 60.000 dinar karşılığında Kars emirliğine satmak isteyince Ermeniler Gürcülerden yardım istemiştir.²¹

¹⁶ Miskeveyh Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, Tecâribü'l-Ümem (Ter. Kıvameddin Burslan), TTK Ankara 2016, s. 573; V. Minorkey, Kürtler, (Çev. K. Fıratlı), İstanbul 2004, s. 60.

¹⁷ Nevzat Keleş, Şeddadiler (951-1199) Ortaçağ'da Bir Kürt Hanedanı, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2016, s. 125.

¹⁸ Gülay Öğün Bezer, Şeddadiler, DİA, İstanbul 2010, s. 409, 410.

¹⁹ Nevzat Keleş, Şeddadiler, (Kürtler) İstanbul 2015, s.162, 163.

²⁰ Sibt İbnü'l-Cevzi, Mir'atü'z-Zaman fi Tarihi'l-Ayan'da Selçuklular, (Ter. Ali Sevim) TTK Ankara 2011, s. 153.

²¹ Gülay Öğün Bezer, Şeddadiler, s. 409, 410.

Hasneviler (959- 1015)

Hasnevi hanedanı Berzikan Kürt aşireti reislerinden Hasnevi oğlu Hüseyin tarafından Cibal bölgesinde 959 yılında kurulmuştur. İbn Miskeveyh, "Hasnevi'nin tam ismini "Hasanaveyh b. el-Hüseyin el-Kürdi şeklinde zikretmiştir. Hasanevey, Büveyhilerle savaşarak bağımsızlığını kazanmıştır."²² Hasnevilerin en önemli hükümdarı Nasırüddin Bedir'dir. Hasnevilerde de iç savaş hiç eksik olmamıştır.

Hasneviler kuruluşundan itibaren Büveyhilere bağlı olarak yaşamıştır. "981 yılında Adudud Devle; Bedir, kardeşleri Âsım ve Abdülmelik'e hil'at vermiştir. Ancak Bedir'i diğerlerinden üstün tutup onu Kürtlere vali olarak tayin edince kardeşleri onu kıskanmış ve ayaklanmıştır. Âsım, Kürtlerden bir topluluğu kendi yanına çekmiş, bu yüzden Bedir de Asım ve beraberindeki diğer kardeşine saldırmak zorunda kalmıştır. Adudud Devle de Âsım'a karşı çıkmış ve isyanı bastırmıştır. Bu savaşta Hasnevi'nin Ebu Necm Bedir dışındaki bütün çocukları öldürülmüştür. Sonuçta Bedir, Berzikan Kürtlerinin önderi ilan edilmiş ve ölümüne kadar Adudud Devle'ye bağlı kalmıştır.

"Bedir, otuz yıl hanedana başkanlık etmiş, ülkesinin sınırlarını genişletmiş ve adaletli bir yönetim kurmaya çalışmıştır. Bedir, kendi aşireti içindeki ayaklanmaları güçlkle bastırması ve kötülük yapan kabilelere karşı diğer kabilelerden yardım isteyerek hâkimiyetini kurmuştur. "Hasnevi hükümdarı Bedir kuzey komşuları ve rakipleri olan Şuhacan Kürtleri ile çatışmaya başlamıştır. Şuhacan Kürtlerini kıskırtan ise Kürt Beni Annaz ailesi idi. Hasnevi toprakları bir müddet sonra Beni Annaz ailesinin eline geçmiştir."²³

"Bedir'in oğlu Hilal'le de arası iyi değildi. Bedir'in oğlu Hilal'in annesi Kürt olan Şazincan kabilesine mensuptu. Bedir, Hilal'e karşı babalık görevini yapmamış ve aralarında sorun doğmuştu. 1010 senesinde Bedr b. Hasnevi el-Kürdi ile oğlu Hilal arasında iç savaş çıkmıştır. Hilal, babasının hâkimiyetindeki Şehrizer'a saldırmış ve şehri ele geçirmiştir. Baba ve oğulun orduları Dinever kapısı önlerinde karşılaşmış ancak Bedir'in ordusundan büyük bir Kürt grubu oğlu Hilal'in saflarına geçmiştir. Bu yüzden Bedir, oğlu Hilal'e esir düşmüştür. Bazı komutanlar Hilal'e babasını öldürmesini tavsiye etmişse de Hilal onları dinlemedi, babasına saygı göstermiş ve onu emir olarak kabul etmiştir.

Ancak Bedir, oğluna karşı düşmanlıktan vazgeçmemiş, Kürt Annazi hanedanından oğlu Hilal'e karşı yardım istemiştir. Bunun üzerine Ebü'l- Feth, Karmasin'i istila etmiştir. Ancak Hilal kendisine karşı kurulan komployu bozmuş ve rakiplerini cezalandırmıştır. Bunun üzerine Bedir, Deylemilere sığınmış ve

²² Miskeveyh Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, Tecâribü'l- Ümem, s. 657, 658.

²³ M. S. Lazerev - Ş. X. Mihoyan, Kürdistan Tarihi, s. 57, 58.

oğluna karşı yardım istemiştir. Deylemilerden Fahrü'l-müluk yapılan savaşta Hilal'i yakalamış ve esir almıştır. Hilal ise babasına teslim edilmeme karşılığında Fahrü'l-müluk'ün bütün isteklerini yerine getirmiş, kalelerini ve zenginliklerini ona teslim etmiştir. Hilal, uzun süre Irak'ta hapiste kalmıştır. Hilal'i oğlu Tahir hapisten kurtarmış ancak Hilal Büveyhilerle girdiği savaşı kaybetmiş ve öldürülmüştür.

Bedir ise 1014 yılında bir ordu hazırlayıp Kosced kalesinde yaşayan Hüseyin b. Mesud el-Kürdî'nin üzerine yürüyerek kaleyi kuşatmıştır. Mevsim soğuktu, kuşatma uzamıştı. Bedir'in adamları ona düşmanlık beslemiş ve onu öldürmeye karar vermişti. Bedir, tepede karargâhın önünde otururken, Cozkan aşiretinden birkaç kişinin saldırısına uğramış, öldürülmüş ve malları yağmalanmıştır. Cenazesi Hz. Ali'nin şehit düştüğü yere defn edilmiştir.²⁴

Hilal'in oğlu Tahir de dedesi Bedir'den kaçıp Şehrizer'a sığınmıştır. Dedesi Bedir ve babası Hilal arasındaki savaşı yakından takip eden Tahir kendi güvenliğini sağlamak için önlem almaya çalışmıştır. Hilal ölünce oğlu Tahir'in yıldızı parlamış ve gücü artmıştır. "1015 yılında Tahir b. Hilal Büveyhi hükümdarı Şemsüddeve ile dostluk tesis etmiştir. Şemsüddeve onun emrine bir ordu vermiştir. Tahir, Berzikani aşireti bölgesine saldırmış ve Ebü's-Şevk ile çetin bir savaşa girmiştir. Ebü's-Şevk yenilmiş ve kardeşi Sadi de öldürülmüştür. Tahir, Ebü's-Şevk'in kız kardeşi ile evlenmiş ancak Ebü's-Şevk Tahir'den intikam almak için fırsat kollamıştır. Tahir 1016 yılında Kürt emiri Ebü's-Şevk tarafından yakalanmış ve öldürülmüştür. Tahir'in ölümü ile Hasnevi hanedanı yıkılmıştır. Hasnevi hanedanına ait topraklar başta Şehrizer olmak üzere Annazi Kürt emirliğinin hâkimiyetine girmiştir."²⁵

1046 yılında Ebü's-Şevk Muhammed b. İyar'la kardeşi arasında çatışma çıkmış ve çatışma ölümüne kadar devam etmiştir. Sadi Ebü's-Şevk 1052 yılında Tuğrul Bey'in komutanlığını kabul etmiş ve amcası Mühelhel'i yakalayarak Tuğrul Bey'e teslim etmiştir. Bir Kürt hanedanı olan Hasnevileri yine Kürt hanedanı olan Beni Annaz ailesinden Ebuş- Şevk Kürtlerden oluşan bir orduyla yıkmıştır.

Revâdiler (959- 1085)

Azerbaycan ve İran'ın kuzeybatısında 10. yüzyıl başları ile 1071 yılları arasında hüküm süren bir Kürt hanedanıdır. Revadileri Kürt Hezbani aşireti kurmuştur. Kurucusu Muhammed b. Hüseyin er- Revadi'dir. Eyyubi Devleti'nin kurucusu Selahattin Eyyubi'nin babası "Necmettin Eyyüb, Erivan'ın güneyindeki

²⁴ İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, (Ter. A. Özeydın), c. 9, İstanbul 1987, s. 174, 175, 198; İbn Haldun, Tarihi İbn Haldun, c. 4, Beyrut 1971, s. 471; Şerefhân, Şerefnâme, s. 27; Mehmet Emin Zeki Bey, Kürtler ve Kürdistan, Nubihar Yayınları, İstanbul 2011, s. 463, 470.

²⁵ Şerefhân, Şerefnâme, s. 29; M. S. Lazerev - Ş. X. Mihoyan, Kürdistan Tarihi, s. 59.

Dvin şehrinden olup Hezbâniye Kürtlerinin Revâdiye koluna mensuptur.²⁶ Hüseyin b. Muhammed döneminde başkent Tebriz'e taşınmıştır. Revadilerin en meşhur hükümdarı Memlan'dır. Memlan da saltanatının ilk yıllarında çeşitli sıkıntılarla karşılaşmış ve Ebu Dülef eş-Şeybani'nin Dvin'i geri almasına engel olamamıştır. Memlan, 996'da isyan eden kardeşini yenmiştir.²⁷ Kürt hanedanlar içinde taht kavgası en az olan beylik Revadilerdir.

Mervâniler (983-1085)

Mervâniler Kürt Humeydi aşiretinin Çeharbuhti kolu tarafından kurulmuştur. Humeydi aşiretin lideri olan ve hanedanın temellerini atan kişi Ebu Abdullah el- Hüseyin b. Dostik (Baz)dır. Bâz, Hizan ve Maden bölgesinde Bahismi dağlarında çobanlık yapıyordu. Bâz, cömertliği sayesinde etrafında çok sayıda insan toplanmıştı. Bâz, Bizans İmparatorluğu'nun bölgedeki iktidar boşluğundan yararlanarak fetih hareketlerine başlamış, bölgedeki nüfuzunu artırmak amacıyla 978-979 yıllarında Ermenistan'a doğru akınlar düzenlemiştir. Baz, Beşnevi aşiretinin desteği ile Erciş şehrini fethetmiş, bölgeyi yağmalamış ve buraya yerleşmiştir.

Baz, Aduddevle'nin ölümünden sonra Meyyafârikini (Silvan) ele geçirmiştir. Sonra Amid, Nusaybin, Cizre ve Ahlât taraflarını almıştır. Samsamüdevle ile yaptığı antlaşma sonucunda Diyarbakır'ın tamamına ve Tur Abdin bölgesinin batı taraflarına hâkim olmuştur. Bâz el- Kürdi'nin gücü 984 yılından sonra iyice artmıştır.

"Hakkâri bölgesindeki Kürtler, Musul'a saldırıp şehri yağma edince Bâz b. Dostek, askerleriyle Musul'a yönelmiş, saldırganlara saldırmış; çoğunu kılıçtan geçirmiş ve mallarını yağmalamıştır. Bunun üzerine Musul halkının gönlünde Bâz'a karşı büyük bir sevgi doğmuştur."²⁸

Baz öldürülünce yerine Ebu Ali b. Mervan geçmiştir. Mervan, Silvan ve Diyarbakır'a hâkim olmuş ve kendi adına yeni bir hanedan kurmuştur.²⁹ Bu hanedana kurucusundan dolayı Mervâniler denilmiştir. Ebu Ali döneminde Mervâniler, Ahlât, Malazgirt, Erciş ve Muradiye'yi almıştır. Ebu Ali'nin başkentteki valisi Mem yaşlı, zeki, tecrübeli bir kişiydi ve ülkeyi istikrara kavuşturmuştu. Ancak Diyarbakır halkı Mervânilerin Diyarbakır'a hâkim olmasını istememiş ve onu evlendiği gece öldürmüştür. Mervânilerin kuruluş devrinde Kürt halkı daha çok Silvan'a yerleşmiş ve egemen olmuştur. Müslüman

²⁶ Ramazan Şeşen, Selahattin Devrinde Eyyubiler Devleti, İstanbul 1983, s. 32.

²⁷ Cengiz Tomar, Revadiler, DİA, c. 35, İstanbul 2008, s. 36, 37.

²⁸ İbnü'l- Ezrak, Mervânî Kürtleri Tarihi, (Çev. M. Emin Bozarlan), İstanbul 1990, s. 73, 74.

²⁹ Kemâleddin İbn-i Adim, Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb, (Haz. A. Sevim), Ankara 1976, s. 96.

Araplar ise Diyarbakır'da konumlarını güçlendirmiş, Mervânilere bağlı kalmamış ve yirmi sekiz yıl bağımsız yaşamıştır.

"Ebu Ali'nin yerine kardeşi Mumehhid geçti. Şero ise vezir oldu. Onun döneminde Diyarbakır özerkliğini koruyarak Mervânilere vergi vermiş ve adına hutbe okutmuştur. Emir hâkimiyetini pekiştirmiş, istikrarlı bir yönetim kurmuş ve bölge ülkeleriyle diplomatik ilişkilere girmiştir. Ancak vezir Şero ve oğlu Mümehhid'i öldürmüştür."³⁰ "Mumehhid'in yerine 1011 yılında Nasrud-devle Ahmet geçmiş ve Ahmet 1060 yılına kadar Mervânileri yönetmiştir. Nasruddevle Ahmet devri Mervânilerin altın çağıdır. "Nasruddevle b. Mervan 1044-1045 yılında Diyarbakır'da hutbeyi Büveyhi sultanı Ebu Kalicar adına okutmak zorunda kalmıştır."³¹

Bu dönemde "Kürt Buhti ve el- Beşnevi kabileleri Musul hâkimi ile Nasr b. Mervan'a karşı ittifak yapmıştır. İki taraf karşı karşıya gelmiş ve aralarında çetin bir savaş olmuştur. Nasr b. Ahmet galip gelmiş ve Mervânilerin Cezire'deki hâkimiyetini güçlendirmiştir. Nasr, el Beşnevi ve Buhti kabilelerini yanına çekmeye çalışmış ancak Kürt aşiretleri Mervânilere boyun eğmemiştir."³²

1048 yılında Humeydi ve Hezbâni aşiretleri arasındaki ilişkiler kötüye gitmiş ve iki büyük Kürt aşireti arasında savaş çıkmıştır. "Sultan Tuğrul'un Rumlarla çarpıştığı esnada Cezire'ye vali olarak gönderilen Emir Ebu Harp ile Botan Kürtlerinin lideri Musik b. Mucli arasında uyuşmazlık başlamış ve düşmanlığa dönüşmüştür. Bu kavgaya Fenik kalesinin sahibi ve Beşnevi Kürtlerinin lideri Emir Ebu Tahir de katılmış ve öylece Kürt kabileler arasında savaş hızlanmıştır."³³

Nasrüd-devle Ahmet 1060 yılında vefat edince yerine oğlu Nizâmeddin geçmiştir. Nizâmeddin bir süre ülkede siyasi istikrarı sürdürmüş ama sonra kardeşi Sâid'le taht kavgalarına başlamıştır. Malazgirt Savaşı öncesinde vezir Nizâmülmülk Silvan'a geldi, Emir Sâid ve Nizâmeddin'le görüşmüştür.

"Süleyman b. Nasruddevle'nin ölümü üzerine Musul Ukayli emiri Kureyş Cezire'yi ele geçirmek için el-Buhti ve Beşnevi Kürt kabilelerinden yardım istemiştir. Ebu Nasr ile araları soğuk olan kabileler Kureyş'e yardım etmiştir. Cezire bölgesi Ebu Nasr'ın hâkimiyetine geçmesine rağmen el-Buhti ve Beşnevi kabileleri itaat altına girmeyi kabul etmemiştir."³⁴

"Nasruddevle Ahmed'in ölümü ve Fahruddevle Cehir'in vezirliğe atanmasından sonra Mervanlı ailesinde Nizâmeddin ile kardeşi Said arasında taht mücadelesi tekrar başlamıştır. Sâid'in Sultan'a gidip şikâyette bulunması

³⁰ İbnü'l- Ezrak, Mervanî Kürtleri Tarihi, s. 91, 103.

³¹ İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 9, s. 282, 326, 400.

³² İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 9, 459, 460.

³³ Mehmet Emin Zeki Bey, Kürtler ve Kürdistan, s. 500, İbnü'l- Esir, El Kamil fit-Tarih, c. 9, s. 454.

³⁴ Ömer Tokuş, Mervaniler, (Kürtler) İstanbul 2015, s. 189.

üzerine, Sultan onu desteklemek amacıyla onunla beş bin atlıdan oluşan bir kuvvet göndermiştir. Bunlar, Silvan önüne gelince, vezir İbn Cehir, Sâid'le görüşüp her iki kardeşin arasını bulmayı başarmış, bunun üzerine Selçuklu kuvvetleri geri dönmüştür." Aynı dönemde Mervâniler arasında taht kavgasıyla birlikte miras kavgası da başlamıştır.³⁵

Selçuklular Malazgirt Meydan Savaşından sonra Anadolu'yu fethetmeye devam ederken Mervâni hanedanlığı da taht kavgalarıyla uğraşmıştır. "Sâid'in kardeşi Nizâmeddin, vezir Nizâmülmülk'e kendisini desteklemesi için para vermiştir. Bunun üzerine Sâid, kardeşi Nizâmeddin'e mektup yazıp güzel sözlerle onun kalbini hoş tutmuştur. Kendisine sadık kalacağı hususunda ona ant içirmiştir. Bunun üzerine Nizâmeddin, onu Silvan'a davet edip ona iyi davranmış ve onu serbest bırakmıştır. Ona, Amed'in yönetimini vermiş fakat buna pişman olmuştur. Sonra cariyesini çağırıp kardeşi Sâid'i öldürmesini söylemiştir." Kardeşinin ölümü üzerine Amed, Nizâmeddin'in yönetimine geçmiş ve bölgedeki hâkimiyeti güçlenmiştir."³⁶

Annâziler (991-1117)

Annâziler, "İran-Irak sınırında 991-1117 yılları arasında hüküm süren bir Kürt- İslâm hanedanıdır. Hanedanın kurucusu olan Ebü'l-Feth Muhammed b. Annaz'dır. Annaz, 991-1010 yılları arasında Hulvan'da hüküm sürmüştür. 997'de Dakuka'yı ele geçiren Ebü'l Feth 1002'de Mezvediler'e karşı düzenlenen bir sefere katılmıştır. Ebü'l-Feth 1010'da Hulvan'da ölmüş, yerine oğlu Hüsamüdevle Ebü's-Şevk Faris (1010-1046) geçmiştir. Ancak kardeşlerinden Mühelhil Şehrizor'da, Sürhab Bendenic'in'de bağımsız olarak hüküm sürmüştür. Hüsamüdevle Ebü's-Şevk'in otuz altı yıl devam eden emirlik dönemi hanedan üyeleri ve komşu emirlerle mücadele içinde geçmiştir. Bedr b. Hasnavi'nin 1014'te öldürülmesinden sonra harekete geçen Ebü's-Şevk Karmisin'i ele geçirmiş, Lur ve Şazencan kabileleri de onun kontrolü altına girmiştir.

Büveyhiler'den Şemsüdevle Hemedan'a dönmüş, esir aldıkları Bedr'in torunu Tahir b. Hilal'i serbest bırakarak buna tepki göstermiştir. Şemsüdevle, Ebü's-Şevk'e karşı harekete geçtiyse de İbn Sina'nın da şahit olduğu Karmasin yakınlarında vuku bulan savaşta yenilmiştir. Tahir, derhal Ebü's-Şevk'in üzerine yürümüş ve onu Hulvan'a geri çekilmeye zorlamıştır. Daha sonra iki aile arasında barış sağlanmış ve akrabalık kurulmuştur. Fakat Ebü's-Şevk hiç beklenmedik bir zamanda hücum ederek Tahir'i öldürmüştür. (1015-1016).

³⁵ Sıbt İbnü'l- Cevzi, Mir'âtü'z-Zaman fî Târihi'l- Âyân'da Selçuklular, (Ter. A. Sevim), Ankara 2011, s. 102, 180, 181

³⁶ Sıbt İbnü'l- Cevzi, Mir'âtü'z-Zaman fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular, s. 180, 182.

1040'ta Ebü's Şevk'in Dinever valisi olan oğlu Ebü'l-Feth ile kardeşi Mühelhil arasında vuku bulan savaşta Ebü'l-Feth mağlup olmuş ve esir düşmüştür. Bu gelişmeler üzerine Ebü's-Şevk kardeşine karşı harekete geçmiştir. Ebü's Şevk 1040 ve 1042'de tekrar kardeşinin üzerine yürüdüyse de hiçbir sonuç elde edememiştir. "Dakuka şehri el-Mühelhil b Muhammed b. Annaza'a aitti. Ancak kardeşi Hüsamüddevle Ebu Şevk oğlu Sadi'yi buraya gönderip muhasara ettirmiştir. Dakuka da bulunanlar Sadi'ye karşı koymuştur. Bunun üzerine Ebü's-Şevk şehri muhasara etmiş ve surdan içeri girmiştir. Adamları şehri yağmalamış, Kürtlerin silah ve elbiselerini almıştır."³⁷

Annâziler, bu defa Mühelhil'in etrafında toplanmıştır. Ancak Sadi b. Ebü's-Şevk amcasına darıldığı için İbrahim Yinal'e katılmaya karar vermiş ve ona mektup yazıp bu isteğini bildirmiştir. O da bunu kabul etmiş ve babasına ait şehirlere hâkim olmasını sağlayacağına dair söz vermiştir. Sadi, Şazencan aşiretine mensup bir toplulukla İbrahim Yinal'a katılmış ve Hulvan'da onun adına hutbe okutmuştur. (Ağustos 1046). "Dinever çevresinde ise Kürtler önce İbrahim Yinal'a karşı direnmiş, sonra Selçuklulara bağlanmış ve onlarla ittifak yapmıştır. Bu ittifak sonucu Kürtler, vali Ebü's-Şevk'in kardeşi Sürhab'ı esir alıp emirleri İbrahim Yinal'ın huzuruna getirmiştir. Hâlbuki bu iki kardeş Kürt Annazoğulları aşiretindendi ve hanedanın yöneticisiydi.³⁸ Mühelhil, Tuğrul Bey'e itaat arzedenince (1050) Tuğrul Bey Annaziler'i hakimiyeti altına almış ve onları yeniden yapılandırmıştır. Buna göre Mühelhil; Şirvan, Dakuka Şehrizer ve Samgan'da, Sürhab; Diz-i Mahki'de, Sa'di ise Ravendan'da hüküm sürmüştür."³⁹

Büyük Selçuklular ve Kürtler

Selçuklular, 11. yüzyılın başlarından itibaren Kürt hanedanlarla karşılaştıkları zaman Kürt hanedanları himayesi altına almış, siyasi varlığını koruyarak Selçuklu Devleti'nin bünyesine katmış ve Kürt liderleri vali olarak genellikle yerinde bırakmıştır. Selçuklular, Kürtlerle İslâm kardeşliği unsurunu öne çıkarmış ve Hıristiyan Ermenilere ve Bizans'a karşı birlikte savaşmıştır. Selçuklularla Kürtler arasındaki ilişki şöyle özetlenebilir:

Selçuklular İran'a geldikleri zaman Revâdi aşiretinden Ahmedil İbn Wahsudan Merağa hâkimi idi. Bir müddet aynı görevde kalmıştır. Wahsudan b. Muhammed er-Revâdi, Tebriz çevresinde Revâdi Kürtlerinin hükümdarıydı. Selçuklular devrinde aynı bölgeye vali olarak atanmıştır. Kürt hükümdarı Mühelhil, Sultan Tuğrul tarafından Sayravan, Dakuka, Şehrizer ve Samagan bölgesine vali olarak tayin edilmiştir. Tuğrul Bey 1054-1055 yıllarında Malazgirt'i

³⁷ İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, c. 9, s. 375.

³⁸ İbn Kesir, el-Bidâye ve'n- Nihâye, (Çev. M. Keskin), c. 12, İstanbul 1994, s. 150.

³⁹ Abdülkerim Özaydın, Annâziler, DİA, İstanbul 1988, s. 215, 216.

kuşattığı zaman Mervâni hükümdarı Sultan Tuğrul'a hediye ve asker göndermiş ve Nasruddevle askerleriyle birlikte Malazgirt kuşatmasına iştirak etmiştir. Tuğrul Bey, Gence civarını Kürt Şeddâdi emiri Ebu'l- Esvâr yönetiminde bırakmıştır. Sultan Alparslan, Şebenkâre emirlerinden Fazluye'yi Fars vilayetine vali olarak tayin etmiştir. Alparslan, 1068 yılında Kafkasya seferinden sonra Tiflis ve Rustov şehirlerine Kürt emir Fazlun'u vali tayin etmiştir.

Selçukluların döneminde Kürtler Van, Ahlat, Muş, Kars ve Aras'a kadar uzanan geniş bir bölgeye yerleşmiştir. Ermeniler tarafından boşaltılan yerlere Kürtler yerleşmiş ve Ermeniler Kürtler tarafından asimile edilmeye başlanmıştır. Zaman içinde bölgeye Kürt aşiretlerin yayılması ve yerleşmesi sonucu bölge yavaş yavaş Kürdistan'a dönüşmüştür.⁴⁰ Büyük Selçuklu sultanları, Kürt hanedanlar arasındaki çatışmaları engellemiş ve Kürtlerin birlik olmalarını sağlamıştır. Kürt askerleri ve aşiretleri Suriye Selçuklu Devleti'nde görev almış ve "Kürtler Suriye, Filistin, Yemen ve Mısır'a kadar yayılma imkânı bulmuştur."⁴¹ Hatta Bugün Kobani olarak bilinen bölgeye Kürtler Selçuklular zamanında yerleşmiştir. Yukarıdaki açıklamalardan anlaşılacağı gibi Kürt hanedanların yıkılışından doğrudan Kürt aşiretleri sorumludur. Kürt hanedanlarını Selçukluların yıktığı iddiası asılsızdır.

Büyük Selçuklu ve Eyyubi devletleri parçalandıktan sonra bölgede uzun süre güçlü bir devlet kurulamamıştır. Buna rağmen Kürt mirler bağımsız devlet olma yolunda bir girişimde bulunmamış hatta kendi aralarında sürekli çatışmıştır. Selçuklulardan sonra kurulan başlıca Kürt mirlikleri şunlardır: Hakkâri, İmadiye, Bitlis, Hasankeyf, Cezire (Bohtan) Fenik, Soran, Çemişgezek, Mazgirt, Pertek, Sağman, Mirdas, Palu, Eğil, Çermik, Hazro, Sasun, Erzen, Atak, Tercil, Mihrani, Hizan, Süveydi, Genç, Çapakçur, Süleymani vs.

İran da ise Erdelan, Mekri, Balbas, Kehar, Zehab, Eşnuye, Goran gibi çok sayıda Kürt emirliği vardı. Safevi Devleti güçlenince Kürt emirliklerin tamamı Safevi Devleti'nin hâkimiyetini tanımıştır. İran'da Fars bölgesinde bir müddet Lorlar egemen olmuştur. Safeviler döneminde Erdelan emirliği hariç bütün emirliklere son verilmiştir. Diğerler emirlikler liderleriyle birlikte yok edilmiştir. Sadece Erdelan beyliği varlığını uzun süre koruyabilmiştir.⁴²

Loristan Beyliği (1148-1424)

Luristan Beyliği, Fedlaviyan ya da Hezarhespan adıyla Orta Çağ'da İran'ın Luristan ve Fars eyaletlerinde hüküm sürmüş bir Kürt hanedanıdır. İbn Belhi,

⁴⁰ İsmet Şerif Vanlı, *Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan*, (Ter. M. Demirci), İstanbul 1997, s. 77.

⁴¹ İzady, 10. ve 12. yüzyıl arasını İslam'ın Kürt yüzyılı olarak kabul etmektedir. Bak. Mehredad İzady, *Kürtler*, (Çev. C. Atila), İstanbul 2001, s. 97

⁴² Ali Rıza Şeyh Attar, *Kürtler*, s. 63.

Lorlarla ilgili olarak “Zübde it’-Tevârih’ten alıntı yaparak: “Orda bir köy var ki Kürttür, Kürtler yaşar ve dilleri Kürtçedir, bunlara Lorî denir.” demiştir. İbnü’l-Esir, “Lorlar Kürtler’den bir gruptur.” demiştir. “Lorlar Büyük Lor ve Küçük Lor olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Büyük Lorlar bir süre Salgurluların hâkimiyetinde yaşamış ve yaptıkları hizmetlere karşılık atabey unvanını almıştır.⁴³ Fadlevi döneminde çok sayıda Kürt aşireti bölgeye yerleşmiş, güçlenmiş ve bağımsız olmuştur. Bu hanedan Moğollar tarafından yıkılmıştır. Küçük Lorlar ise küçük Kürt aşiretleri ve köylerinin birleşmesi ile oluşmuş ve Selçuklulara bağlı olarak yaşamıştır. Bir gün av esnasında Surhab b. İyar ile Sücaeddin Hurşit arasında bir tavşan yüzünden anlaşmazlık çıkmıştır. Her biri ötekine karşı kılıcını çekmiş ve ikisi arasında kin doğmuştur. Emir Seyfeddin adaletli bir yönetim kurmuştur. Ancak Lorlar adaletli bir yönetime tahammül edemedikleri için Seyfeddin’e karşı kardeşi Şerefeddin ile gizlice ittifak kurmuş ve pusu hazırlamıştır. Emir Seyfeddin kaçarken yaralanmış ve kardeşi Şerefeddin’in oku ile öldürülmüştür. Ancak Şerefeddin de zehirlenerek öldürülmüştür. Yerine İzzeddin Kırşasef geçti. İzzeddin kardeşinin dul karısı ve Süleyman Şah Ebuh’un⁴⁴ kız kardeşi Melike Hatun ile evlenmiştir. Bağdat’taki Hüsameddin Halil Loristan’ı kurtarmak için Huzistan’a gitmiş ve oradan büyük bir ordu toplayarak Loristan’a yönelmiştir. Zorla yönetimi devralmış ve İzzeddin’i öldürtmüştür.

Bu durum Hüsameddin Halil ile Süleymanşah Ebuh arasında düşmanlığa sebep olmuştur. Aralarında bir ayda 31 şiddetli çatışma çıkmış, Süleyman Şah yenilmiş ve Süleymanşah’ın kardeşleri öldürülmüştür. Bahar kalesi ile Kürdistan’ın bir bölümü Lorların eline geçmiştir. Süleymanşah asker toplayarak tekrar saldırmış ve Hüsameddin Halil ağır bir yenilgi almış ve öldürülmüştür.⁴⁵ Süleymanşah ise Moğolların Bağdat’ı işgalleri esnasında şehit edilmiştir.

Erdelan Beyliği

Ahmed b. Mervan’ın torunlarından olan Baba Erdelan adında bir kişi Goran aşireti arasına katılmış, Cengiz Devleti döneminin sonlarında Şehrizor’da bağımsız olmuştur. Ölünce yerine Kelul geçmiştir. Başka bir rivayete göre ise beylik: “1575 yılında İran’ın batısında Erdelan Aşiretin emiri Heme Lukhan tarafından kurulmuştur. İran’daki en önemli Kürt emirliğidir ve İran’da üç asır yaşamıştır. Beylik, Osmanlı-Safevi mücadelesinin olduğu dönemde güçlenmiştir.

⁴³ Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1991, s. 32, 36

⁴⁴ Hamdullah Müstevfi Kazvini’nin *Nüzhetu’l- Kulûb* adlı eseri kaynak olarak gösterilerek Selçuklu Sultanı Sencer zamanında Kürdistan adında bir eyaletin kurulduğu iddia edilmiş ve iddia yaygın olarak kabul edilmiştir. Halbuki Süleymanşah Ebuh Büyük Selçuklu sultanı değil Loristan’ın emirlerinden birisidir. Hamdullah Müstevfi, *Nüzhetu’l-Kulûb* (Çev. G. Le Strange) Leyden, 1919, s. 34, 54, 78, 87; Şerefhan, *Şerefnâme*, s. 41, 42.

⁴⁵ Şerefhan, *Şerefnâme*, s. 30- 43.

“Erdelanlı Hulu Han ile oğlu Han Ahmet Han arasında ihtilaf çıkmıştır. Hulu Han oğluna Şehrızor bölgesini vermiştir. Nifakçıların kışkırtması ile baba ve oğul arasında savaş çıkmıştır. Han Ahmet Han, babasının elinden Hasanâbad kalesini ve hazinesini almıştır. Erdelan aşiretleri imtiyazlar karşılığında Han Ahmet’e itaat etmiştir. Böylece Erdelan beyliği Han Ahmet’in yönetimine geçmiştir.”⁴⁶ Erdalan Beyliği, Şah Abbas devrinde Safevi Devleti’nin üstünlüğünü tanımış ve ona bağlı olarak varlığını sürdürmüştür. Erdelan Beyliği ile Kürt Baban Emirliği arasında zaman zaman çatışmalar çıkmış ve ⁴⁷ Beylik 1867 yılında yıkılmıştır.

Osmanlılar ve Kürtler

1508’de Safevî Devleti ve Kızılbaşlar, on yıl içinde Maraş’tan Bağdat’a kadar olan bölgeyi işgal etmiştir. Diyarbakır, Silvan, Hasankeyf, Çemişkezek, Eğil, Palu, Çermik ve Çapakçur Kızılbaş valiler tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Safevîlerin yönetiminde bulunan ve Safevîlerin zulümlerine maruz kalan Kürtler, aralarında siyasi birlik olmadığı için Safevilere (Alevîlere) karşı koyacak ve kendilerini savunacak güçte değillerdi. Bu yüzden meşhur Kürt devlet adamı İdris-i Bitlisi, Osmanlı Devleti’nden yardım istemiş ve Yavuz Sultan Selim’e itaatini sunmuştur: “Bu inancı saf insanları o zâlimlerin zulümlerinden kurtarmayı merhametinizden bekliyoruz. Sizin inâyetiniz olmazsa, biz kendi başımıza kendimiz müstakil olarak ol kavme mukavemete tâkat edemeyüz. Zira ki, Kürt melikleri ve Kürt kavmi ve Kürt aşiret taifesi muhtelifdir.”⁴⁸ demiştir.

Çaldıran Zaferinden sonra Kürtlerin büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti’nin egemenliği altına girmiştir. 1515 yılı Eylül’ünde Diyarbakır bölgesi Osmanlı Devleti’ne katılınca, Diyarbakır şehri önemli eyaletlerin de merkezi olmuştur. Diyarbakır eyaleti 24 sancağı kapsıyordu. Bunun 11 tanesi normal Osmanlı sancağı, 8 tanesi (idaresi özel bir şekilde bağlanmış) yurtluk ve ocaklık sancakları, 5 tanesi de yönetimi babadan oğula geçmek üzere mahallî beylere bırakılan sancaklardı. Doğrudan doğruya idare olunan 11 sancak şunlardı: Amid (merkez), Harput, Akçakale, Ergani, Siverrek, Çemişkezek, Hasankeyf, Siirt, Sincar, Silvan, Nusaybin. İdaresi özel bir şekilde bağlanan 8 sancak ise Atak, Pertek, Tercil, Çapakçur, Çermik, Sağmen, Kelap, Mihrani idi. Yerli beylerince idare edilen ve yönetimi babadan oğula geçen 5 sancak şunlar idi: Eğil, Palo, Cizre, Hazro ve Genç ti.

⁴⁶ Martin Stromeheier- Lale Yalçın-Heckmann, Kürtler Tarih, Siyaset, Kültür (Çev. A. Dirim), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 45

⁴⁷ Şerefhan, Şerefnâme, s. 71; Ali Rıza Şeyh Attar, Kürtler, (Çev. Dursunoğlu) Anka Yayınları, İstanbul 2004, s. 64.

⁴⁸ Ahmet Akgündüz, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri 3, İstanbul 1991, s. 205, 206, 208. Ahmet Akgündüz - Said Öztürk, Bilinmeyen Osmanlı, İstanbul 1999, s. 139.

Osmanlılar fethettikleri bölgenin özelliklerine göre mutlak bir merkezîyetçilik fikriyle hareket etmemiş, pragmatik davranarak ihtiyaca göre farklı özelliklere sahip çeşitli idare şekilleri kurmuşlardır. Bu anlayışa uygun olarak doğuda Kürtlerin yaşadığı topraklarda, “Ekırad Sancağı ve Hükümeti” diye adlandırılan bir tür irsi sancak beyliği oluşturulmuştur. “Osmanlı Devleti’nin bölgeyi fethetmesi sonrasında buranın özel konumu gereği emirlikler korunmuş ve yönetici durumundaki emirin konumu sağlamlaştırılmıştır. Osmanlı öncesinde, bölgede kurulmuş olan ve Osmanlılar döneminde varlığını sürdüren önemli Kürt emirlikleri şunlardır: Hakkâri Emirliği, Cizre Emirliği, Bitlis Emirliği, İmadiye (Bahdınan) Emirliği, Soran Emirliği, Baban Emirliği. Bu emirlikler varlığını 19. yüzyıl ortalarına kadar sürdürebilmiştir. Bu emirliklerin bazıları Osmanlı Devleti için zaman zaman tehdit oluşturmuştur. Özellikle Cizre-Bohtan Emirliği, Soran Emirliği, Behdınan Emirliği, Bitlis emirliği ve Hakkâri Emirliği’ böyledir. Önceleri tam özerklik bahşedilen bu emirlikler daha sonra yavaş yavaş imtiyazların birçoğunu kaybetmiştir.”⁴⁹

Ekırad Sancaklarında tahrir yapıldığında, içlerinde, tımar ve zeamet erbabı bulunurdu. Ancak beyin ölümü veya azledilmesi durumunda sancak, aile dışında bir başkasına verilmezdi. Kanunnâmelerde ifade edildiği üzere “azl ü nasb” kabul etmezlerdi. Ancak bağlı oldukları beylerbeyi ile sefere katılmak zorunda olduklarından, görevlerini yerine getirmelerse azledilir ve sancak oğullarından veya akrabalarından uygun görülen birine verilirdi. Bunlara verilen önemden olsa gerek kendilerine padişah emri yazıldığı zaman “Cenab” lakabı kullanılırdı. Hem Ekırad Sancağı hem de hükümetler ocaklık yoluyla tasarruf edilirdi. Gelibolulu Mustafa Âli’nin ifadesiyle, ocaklık, hizmet karşılığı verilen yerlerin babadan oğula miras kalmasıydı. Bunlardan biri büyük bir suç işleyip idam cezasına çarptırılrsa bile sahip olduğu hakların tamamı oğluna miras olarak kalırdı.”⁵⁰

Kürt coğrafyası, Osmanlılar devri dâhil hiçbir zaman sadece bir devletin veya Kürtlerin egemenliği altında olmamıştır. Bu dönemde Kürt coğrafyası, Osmanlılar ve Safeviler tarafından yönetilmiştir. Devletlerin çizdiği sınır, uzun süre tabii sınır olmamıştır. Bu siyasi paylaşımına rağmen iki imparatorluk arasında ardı arkası kesilmeyen savaşlar olmuş ve özerk yaşayan Kürt aşiretleri yüzünden sınırlar kesin olarak çizilememiştir. Sınır çevresinde yaşayan Hakkâri, Behdınan, Soran, Baban ve Erdelan gibi aşiretler sürekli yer değiştirmiş veya sınır ihlali yapmıştır. “Hatta bazı aşiretler Osmanlı ve Safevî Devleti arasında göç ederek iki

⁴⁹ Cabir Doğan, XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2011, S. 23, s. 32, 39.

⁵⁰ Fatih Gencer, Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı, (Ankara Ün. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi), Ankara 2010, s. 1, 2.

devlet arasında sürekli sorun doğurmuştur. Kürtlerin Osmanlılar ile İran arasında birçok kez tavır değiştirdiği, çıkarları gereği müttefik olduğu daha sonra ise hasım olduğu çokça görülmüştür. Kürtler, taraflardan hiç birinin düzenli ordusu haline gelmemiş, çoğu kez gayrinizami bir güç olmuş ve vur kaç savaşları yaparak, şehirleri ve köyleri yağmalamışlardır.⁵¹

Osmanlı Devleti'nin egemenliği altında özerk olarak yaşayan Kürt aşiret ve hanedanlar giderek güçlenmiş ve Kürt aristokrasisini doğurmuştur. Osmanlı Devleti, çoğu kez yerel yöneticileri yerinde muhafaza ettiği ve bu yöneticilikler irsi olarak çocuklara geçtiği için bu sistem yarı feodal siyasi otoriteleri ortaya çıkarmıştır. Hasankeyf, Hakkâri, Çemişkezek, Eğil, Hizan, Dunbeli, Amid, Sason, Bradost, Goran, Bitlis, Baban, Botan, Zirki ve Mukri beylik ve emirlikleri siyasi varlıklarını bu şekilde korumuş ve sürdürmüştür. Ancak bu beylik ve emirlikler zaman içinde daha çok içe kapanmış, her türlü değişimi ve gelişmeyi engellemiş ve sonuç olarak feodal beylikler haline dönüşmüştür. Kürt tarihi boyunca, Kürt aşiretler arasında hiçbir zaman birlik fikri oluşmamış, Kürt birliği sağlanamamıştır.

Osmanlı Devleti bünyesinde özerk olarak yaşayan Kürt mirleri ve aşiretleri arasında savaşlar eksik olmamıştır: "Bitlis Emirliğinin yönetimi Hevalis aşiretinin elindeydi. Bu durum Bilbasilerin hoşuna gitmemiştir. Bilbasi aşiretinin ağası İbrahim Muş'u kuşatmış, Emir Şeref ise konfederasyonun diğer üyelerinden ve Pazuki aşiretinden yardım istemiştir. Bilbasi aşireti mensuplarının bir kısmı Emir Şeref'in tarafına geçmiş, İbrahim yenilmiş ve hapsedilmiştir."⁵² 1550- 1850 yılları arasında hüküm süren Baban emirliği sembolik olarak Osmanlı Devleti'ne bağlıydı ve İran'a karşı çeşitli seferlere katılmıştı. Ancak asıl hedefi her zaman İran'da iktidar olan Kürt Erdalan emirliği idi.⁵³

"Hakkâri aşiretinden Esedüddin bir süre Mısır'da yaşadıkdan sonra Hakkâri'ye gelmiş, Dumbililerin elindeki müstahkem Diz kalesini almış ve Hakkâri çevresini Dumbililerden temizlemiştir. Mahmudiler ise daha tehlikeli rakip idi ve Hakkâri topraklarının bir kısmını elinde tutuyordu. Esedüddin Mahmudiler'e karşı Bitlis emirliğinden yardım istemiştir. Buna karşılık Esedüddin'in büyük oğlu Zahid, Şah İsmail'e bağlılığını sunmuştur. Şah İsmail onu mir olarak tanımıştır. Zahid öldüğünde toprakları Vestan ve Hakkâri olmak üzere iki parçaya bölünmüştür. Aile içindeki rekabet Osmanlı- Safevi savaşlarında daha da artmıştır. 1534 yılında Melik Bey'in oğullarından biri Şah

⁵¹ Ali Rıza Şeyh Attar, Kürtler, s. 67; Bekir Kütükoğlu, Osmanlı – İran Siyasi Münâsebetleri,

İstanbul 1993, s. 224; Melike Sarıncıoğlu, Osmanlı- İran Hudut Sorunları, Ankara 2013, 33- 55.

⁵² Martin Van Breinessen, Ağa, Şeyh Devlet (Çev B. Yalkut), İstanbul 2015, s. 253.

⁵³ Martin Van Breinessen, Ağa, Şeyh Devlet, s. 261.

Tahmasb'ın hizmetine diğeri Osmanlı Devleti'nin emrine girmiştir. Melik Bey'in oğlu Zeynel babasına karşı ayaklanmış, babasını yenmiş ve onu hapsedmiştir."⁵⁴

19. yüzyıla gelindiğinde H. Moltke'nin tespit ettiği gibi: "Bölgedeki irsi aile nüfuz ve iktidarları güçlenmiştir. Kürt beylerinin halk üzerinde büyük bir üstünlüğü vardır ve otoritesi artmıştır. Beyler kendi aralarında sürekli savaşmıştır. Bitmez tükenmez aşiret kavgalarında tarlalar çiğnenmekte, köyler yıkılmakta ve kimse, kendisinden daha kuvvetlisine karşı kendi savunma gücü dışında kimseden yardım görmemektedir. Mirler, Bab-ı Âli'nin egemenliğine karşı koymuş, vergi vermekten kaçınmış ve asker toplanmasına müsaade etmemiştir. Devlet üzerlerine asker sevk edince son sığınak olarak da yüksek dağlarda kendileri için yapılan kalelere sığınmıştır."⁵⁵

Osmanlı Devleti'ndeki sorunların ancak merkezileşme politikası ile çözüleceğine inanan padişah II. Mahmut, imparatorluk içindeki emir, derebey ve valileri birer birer ortadan kaldırmış ve Kürdistan'da devlet otoritesini yeniden tesis etmeye çalışmıştır. Osmanlı Devleti Kuzey Irak'taki emirliklere yönelerek; Ravenduz'da Soran Emirliğini, İmâdiye'de Behdinan Emirliğini ve Süleymaniye'de Baban Emirliğini ortadan kaldırarak bölgeyi merkezi hükümete bağlamıştır."⁵⁶ Kürt emirlerinin boşalttığı yerleri ise Halidi şeyhleri doldurmuştur.

Tanzimat devrinde Osmanlı Devleti daha köklü reformlar yapma gereğine inanmıştır. Devlet Kürdistan'da yeniden otorite kurma gereğini hissetmiştir. Çünkü: "Havâlii Kürdistan şimdiye kadar zâhilde Devlet-i Aliyye'nin dâhilinde mülk olmuş gerçekte ise bir takım mütegalibenin zorbalıklarına maruz kalmıştır." Tanzimat devrinde Müşir Osman Paşa Kürdistan eyaletinin kurulmasını teklif etmiştir. Aralık 1847'de bölgenin mülki teşkilatının yeniden düzenlenmesi, huzur ve güvenliğin sağlanması için Diyarbakır Eyaletiyle, Van, Muş, Hakkâri sancakları ve Cizre, Botan ve Mardin kazaları birleştirilip bir Kürdistan Eyaleti kurulmuştur. Osmanlı yönetimi Kürdistan Eyaleti'ni Hıttai Kürdistan (Kürdistan ülkesi) ya da Havâlii Kürdistan şeklinde isimlendirmiştir. Eyalet, Kürt aşiretleriyle iskân edilmiş olan bölgeleri bir eyalet çatısı altında toplamak maksadıyla kurulmuş ancak bu amaç gerçekleşmemiştir.⁵⁷

Osmanlı Devlet'i tarafından Kürt emirlikler ortadan kaldırılınca yerel aşiret reisleri devletten onay, kendi aşiretlerinden de destek almaya çalışmıştır. Emirler siyasi gücü elde etmek için birbirleriyle çatışmaya başlamıştır. Her reis kendi güc

⁵⁴ Martin Van Breinessen, Ağa, Şeyh Devlet, s. 223.

⁵⁵ Moltke, Helmut von, Türkiye Mektupları (Çev. H. Örs), İstanbul 1995, s. 229, 231.

⁵⁶ Sinan Marufoğlu, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, İstanbul 1998, s. 66.

⁵⁷ Tuncay Ögün, Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı, İstanbul 2010, s. 60, 63.

ve tabanını büyötmeye çalıştığı için kırsal kesimde bu mücadele artarak devam etmiştir. Çatışmalarda ara buluculuk edecek bir üst otoritenin bulunmaması Kürtler ve Ermeniler arasında da çatışmalara sebep olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti Kürt emirliklerine son vermiş ancak bu durum emir ailelerinin önde gelenlerini ve aşiret liderlerini gücendirmiş ve sürekli isyanlar çıkarmıştır. Bu isyanlar ise rakip başka bir Kürt aşiretin Osmanlı askerlerini desteklemesiyle bitirilmiştir. 19. yüzyılda çıkan önemli Kürt aşiret isyanları şunlardır:

Ravenduzlu Mir Kör Muhammed Paşa İsyanı

“Paşa 1814 yılında 31 yaşında babasını devirerek Soran aşiretinin başına geçmiş ve ihtiraslı mir, karşısına çıkabilecek rakipleri yok etmek için hazırlıklar yapmıştır. 1814 te Steyn kalesine yerleşen amcası Teymur Han’ı ele geçirmek için Havdiyan köyünü dört hafta kuşatmış ve kaleyi almıştır. Yakalanan Teymur Han ve oğlu asılmıştır. Mir, diğer amcası Yahya Bey ve oğlu Utman Bey’in sığındığı Seydakan kalesine saldırmış, kaleyi ele geçirmiş ve ikisini de öldürmüştür. Aynı sefer sırasında Roste kalesine de saldırmış ve yöneticisini öldürmüştür.

Beylik içindeki rakiplerini ortadan kaldıran Muhammed Paşa komşu aşiretlerin bölgelerini işgale başlamıştır. Bradost, Şirvan, Surçi, Hoşnavi ve Mamiş’e saldırmıştır. Hoşnavi Konfederasyonunun üç önemli reisi Mir Mahmalı, Mir Yusufi ve Puşt Galı’yı öldürmüştür. Mamiş aşiretinin başı Mahmut Ağa’yı ve ailesinin tamamını öldürmüştür. Mir Muhammed Zap’tan Dicle’ye ve İran’a kadar olan tüm bölgeyi ele geçirmek istemiştir.

1822’de Soran emirliğinin başkenti Harir’i işgal etmiştir. Şehrin Babanlı yöneticisini sürgüne göndermiştir. 1823’de Koysancak’ı, 1824’de Ranya’yı işgal etmiş, Erbil ve Altın Köprü’yü ele geçirmiştir. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa Mir’i durduramayınca ona paşa unvanını vermiştir. “1832 yılında Soranlı Muhammed Paşa komşusu Behdinan emirliğine saldırarak ele geçirmiş ve kardeşi Resul’ü emirliğin başkenti Amadiye’nin yönetimine getirmiştir.”⁵⁸

Mizuri aşiretinin alt kollarından Alkoş aşiretinin reisi Ali Ağa Yezidilerin önderi Ali Bey tarafından sünnet düğününe çağırılmış ve kırk Yezidi aşiretinin reisi tarafından bıçaklanarak öldürtülmüştü. Mir Muhammed, Şeyhanlı Yezidileri cezalandırmak için Büyük Zap’ın öte yanına geçti, işgal ve yağmaya başlamıştır. Mir, sefere dini bir mahiyet kazandırmak için Molla Muhammed Hati’den cihat ilan eden bir fetva almıştır. Muhammed Paşa, 1851 yılında Zap’ı geçti. Kellek köyünde yerleşik olan Yezidi nüfusu kılıçtan geçirmiştir. Habur ırmağı yakınındaki Yezidilerin yaşadığı dağlık bölgeyi harabeye çevirmiş ve halk kılıçtan geçirilmiştir. Binlerce kadın, erkek ve çocuk öldürülmüştür. Bütün Yezidi cemaatleri ortadan kaldırılmıştır Az sayıda şanslı Yezidi Tur Abdin ve Sincar

⁵⁸ Martin Van Breinessen, Ağa, Şeyh Devlet, s. 122.

dağlarına sığınabilmiştir. Musul'a doğru kaçanlar ise Dicle'yi geçmek isteyenler sal geçişini elinde tutan adamları tarafından öldürülmüştür. Yezidiler dehşet verici saldırılara maruz kalmışlardır.

Mir'in ordusunun yolu üzerindeki Hristiyan cemaatler de katledilmiş ve mallarına el konulmuştur. Alkoş köyü yağmalanmış ve köylüler kılıçtan geçirilmiştir. Rabbah Harmiz manastırı yağmalanmış, içlerinde manastırın başrahibi Gabriel Dambo'nun da bulunduğu çok sayıda keşiş öldürülmüştür. Çok sayıda eski el yazması eser yok edilmiştir. Aziz Matta Manastırı da benzer kaderi paylaşır. Şeyhanlı Yezidi Mir'i Ali Bey esir alınarak Revanduz' a getirilmiş, İslam'a geçmeyi ret edince öldürülmüştür.

Muhammed Paşa, bu defa Bahdinan aşiretinin tımarı olan Akra kalesine saldırmış Kale düşmüş ve İsmail Paşa kaçmıştır. Paşa, sonra Amadiye kalesine saldırmış ve burayı da almıştır. Paşa, böylece Dahok ve Zaho gibi iki önemli şehrin de sahibi olmuştur. Bu zaferden sonra Paşa, Botan bölgesini ele geçirmek için Cezire'ye yönelmiştir. Sonunda buranın hükümdarı ünlü Botan Emir'i Bedirhan'la savaştırmış. Hasankeyf, Mardin ve Nusaybin'i tehdit ederek kuzeye yönelmiş, Azık'ı kuşattıysa da ele geçirememiştir. Amadiye'yi geri alan Said Paşa üzerine yürümüş, şehri tekrar almış ve isyanın elebaşlarının çoğunu öldürmüştür. Nüfusun büyük bir kısmı da açlık ve hastalık yüzünden kırılmıştır.

Paşa, tüm Revanduz bölgesini işgal etmiş ve kardeşi Resul Bey'i Bahdinan'a yönetici olarak tayin etmiştir. Böylece yüzyıllardır var olan Bahdinan devletine son vermiştir. Bütün bu saldırılarıyla bölgeye korku salan Paşa, Osmanlı Devleti'ne karşı bağımsızlık arayışına girince Sivas valisi Reşit Mehmet Paşa tarafından sıkıştırılmış ve müzakereye davet edilmiştir. Ona teslim olması karşılığında beyliğini koruyacağı vaad edilmiş, sonra da tutuklanarak İstanbul'a gönderilmiştir.⁵⁹

Sâid Bey'in Kalesinin Yıkılması (Mayıs 1838)

"Sâid Bey beş yıl boyunca devletin otoritesine karşı koymuş, keyfi vergiler toplamış ve birçok gaddarlıkta bulunmuş bir Kürt derebeyidir. Bey, Osmanlı askerleri tarafından kuşatılınca iki yüz sadık adamı hariç bütün taraftarları kaçmıştır. Fakat o iki yüz sadık adamı ile yüksek dağlardaki muhkem bir kaleye sığınmıştır. Osmanlı ordusu kuşatma hazırlıklarına başlamıştır. Kalenin fethi hayli zordu ancak Bedirhan Bey, derenin yanına karakeçi kılından çadırını kurdu. Bedirhan Bey'in adamları birçok burç, tahkim edilmiş mağaraları zapt etti ve ağır

⁵⁹ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, (Çev. İ. Çeken- A. Duman), İletişim Yayınları, İstanbul 2014, s. 121, 131.

toplari altı saat içinde tepeye taşıdılar. Sâid Bey uzun bir pazarlıktan sonra teslim olmak zorunda kalmıştır.”⁶⁰

Bedirhan Bey İsyanı

“Bedirhan Bey, 1821 yılında Cizre-Botan miri olmuş, Cizre-Botan emiri olarak uzun süre Osmanlı Devleti’ne hizmet etmiş ve devlete sadık kalmıştır. Mısır Sorunu’nun doğurduğu olumsuzluktan istifade ederek bağımsızlığını ilan etmiştir. Bedirhan Bey, Van miri Mahmut ve Hakkâri miri Nurullah Bey ile ittifak yapmıştır. İttifaka Kars ve Muş emirleri de dâhil olmuştur. Dersim bölgesi Kürtleri ise ittifaka katılmamıştır. Aşiretler arasında savaş çıkmış ve yüzlerce insan ölmüştür. Mesela Miran aşireti lideri, Bedirhan’ın otoritesini tanımamış isyan etmiş ancak öldürülmüştür. Bedirhan Bey, otoritesini Diyarbakır’dan Bağdat’a kadar genişletmiştir.

Bedirhan Bey, hareketine meşruiyet kazandırmak ve ganimet elde etmek için Nasturileri hedef almıştır. Bu amaçla on bin kişilik silahlı birlik oluşturarak saldırıya geçmiştir. Öncelikle asiliğiyle meşhur Diz kazasının bazı köyleri üzerine yürüyerek burayı ele geçirmiştir. 1843 yılında Hakkâri Süryanilerine saldırmış ve burada oturan Patrik Mar Şemun’un yeğenini ve bir kızını esir almıştır. Bedirhan Bey ve askerleri, Deyir (Tiyari) denilen yeri bastıktan sonra dağlar arasındaki birçok köyü yağma edip yakmıştır. Özellikle Bindedbido isimli köyden aldıkları mal, eşya ve kitapları götürmüş; kiliseyi tahrip etmiştir. Halka zulüm ve işkence edilmiş, birkaç yüz kişi esir olarak satılmak üzere götürülmüştür”⁶¹

Bedirhan Bey, 1846 yılında Süryanilere ikinci defa saldırmıştır. Rahip Mar Şamun İran’a kaçmıştır. Süryaniler Bedirhan tarafından öldürülmüştür. Ayrıca bu durumdan Kürtler de çok zarar görmüştür. Süryaniler, Bedirhan’a karşı İngilizlere müracaat etmiş ve yardım istemiştir. Ayrıca Bedirhan’ın yeğeni Yezdan Şir mir olmak için Osmanlı hükümeti ile ittifak yapmış ve Bedirhan’ı arkadan vurmuştur. Bedirhan Bey, 20 Temmuz 1847’de Osmanlı Devleti’ne teslim olmuş ve sürgüne gönderilmiştir.”⁶²

Yezdan Şir İsyanı

“Yezdan Şir, Bedirhan’a karşı devlete verdiği destek karşılığında Cizre’ye vali yapılmış ancak bölgede güçlenmesinden çekinildiği için yedi ay sonra görevden alınmış ve Musul’a sürgün edilmiştir. Yezdan Şir, askerleriyle birlikte Kırım Savaşı’na katılacağı iddiası ile bölgeden asker toplamış ve 1854 yılında Cizre ve Hakkâri bölgesinde ayaklanmıştır. Kısa sürede Siirt ve Musul Yezdan

⁶⁰ Moltke, Helmut von, Kürdistan Dağlarından (Çev. E. Karahan- N. Uğurlu), Örgün Yayınevi, İstanbul 2010, s. 354, 356; Bilal N. Şimşir, Kürtçülük (1787- 1923), İstanbul 2010, s. 82, 83.

⁶¹ Cabir Doğan, 1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2010, S. 22, s. 10, 11.

⁶² M. S. Lazerev- Ş. X. Mihoyan, Kürdistan Tarihi, s. 130, 132.

Şir'in eline geçmiştir. İsyana ettiğinde beş bin civarında askeri vardı. İsyana birlikte askere katılım artmış ve asker sayısı yirmi bine ulaşmıştır. Yezdan Şir askerlerin ihtiyacını karşılayamayınca yağma yapmaları için askerlerini serbest bırakmıştır. İsyana katılmayanların malları yağmalanmış ve halka işkence edilmiştir. İsyana destek olmayan, vergi vermeyenlerin kimilerinin burunları ve kulakları kesilmiştir. Botan mütesellimi Hacı Ahmet Ağa, Bervari'den Behmen Ağa ve Siirt müftüsü Molla Mustafa yağmalananlardan bir kaçıdır.

İsyana esnasında Cizre-Zaho arasında kalan bölge harabeye dönmüştür. Bölge, hem isyancılar hem de isyanı bastırmak isteyen başıbozuklar tarafından yağmalanmıştır. Zaho yağmalanmış, Yahudilerin oturduğu mahalle tümüyle yıkılmıştır. Yezdan Şir'in bölgede çıkardığı isyan dört ay sürmüştür. Yezdan Şir, Osmanlı ordusu karşısında yenilgiye uğramış ve İngiltere'nin Musul konsolosluğuna sığınmıştır.⁶³

Şeyh Ubeydullah İsyanı

19. yüzyılda Kürt emirlikleri ortadan kaldırılınca Halidi şeyhler dini ve siyasi olarak büyük bir nüfuz kazanmışlardır.. Halidi Şeyhi, Şeyh Ubeydullah bağımsız bir devleti kurmak için ayaklandı. Birçok Kürt aşireti bu isyana destek olmuştur. İran siyasi istikrarsızlık içinde olduğu için Şeyh öncelikle İran Kürdistanı'nı kendine bağlamaya çalışmıştır. Oğulları ve yakınları komutasında İran'a asker sevk etmiştir. Abdulkadir, Savuc Bulak şehrini teslim almıştır. Savuc Bulak'ın Sünni dini lideri Şiilere cihat ilan etmiştir. Şeyhin hedefi Miyandub'u almaktır. "Halkın bir bölümü zarar görmemek için şehri terk etmiştir. Şehirdeki yaklaşık üç bin kişi kadın ve çocuk demeden öldürülmüştür. Şehir Abdulkadir'in kuvvetleri tarafından yağmalanmıştır. Etrafındaki kırsal yerleşim olan Binaz ve Merağa'ya kadar olan bölge de kılıçtan geçirilmiş ve yağmalanmıştır. Savaşçılarının çoğu ganimetlerini yüklenerek dağılmış ve evlerine dönmüşlerdir."⁶⁴

Sultan II. Abdülhamid tarafından Kürt aşiretlerin de katıldığı "Hamidiye Alayları" kurulmuştu. Bazı büyük Kürt aşiretleri bu politikayı kendileri için bir imkân olarak görmüş ve Hamidiye Alaylarına katılmak istemişlerdi. Ancak aşiretler lider olmak ve üniforma almak için kıyasıya bir rekabete girmiş birbirleriyle çatışmıştır. Mesela: "Şubat 1892'de en yüksek kademeye hangi reisin geçeceği konusunda anlaşamayan Celali Kürtleri arasında çatışma çıkmış ve 17 kişi ölmüş ve 27 kişi de yaralanmıştır. Hayderanlı aşiretinde de altı kişi hayatını kaybetmiştir."⁶⁵

⁶³ Tuncay Ögün, Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı, İstanbul 2010, s. 308, 312.

⁶⁴ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, s. 188.

⁶⁵ Janet Klein, Hamidiye Alayları (Çev R. Akman), İstanbul 2014, s. 66, 67.

Miran aşireti reisi Hamidiye Alaylarına katıldıktan sonra devletin de desteğiyle eşkıyalığa devam etmiş ve “Kürt kralı gibi hareket etmeye başlamıştır. Bütün rakiplerini ezmeye çalışmış ve bölgenin kaynaklarını yağmalamıştır. Miran aşireti rakibi Ağaya Sor ile Şırnak bölgesinden geçişlerde her defasında çatışma çıkmıştır.” Hamidiye Alayları sayesinde güçlenen bir başka aşiret te Milli aşireti idi. Aşiret lideri İbrahim Paşa adeta küçük bir imparatorluk kurmuştu. 1901’de Milliler ile rakipleri arasında meralara yapılan tecavüzlerden ve yağma akınlarından kaynaklanan kanlı çatışmalar çıkmıştır.⁶⁶

Bedirhan Bey, aşiret konfederasyonun başına geçerken rakibi olan Miran aşiretinin reisini bizzat kendisi emir vererek öldürtmüştür. Miran aşiretinin yeni reisi Mustafa ise Hamidiye Alaylarında komutan olmuştu. Bedirhan ailesi 1898’de Mısır’da Kürdistan adıyla bir gazete çıkarmıştır. Bu gazete basın yoluyla rakibi ve düşmanı Miran aşiretini hedef alarak şunları yazmıştır. “Diyarbakır vilayetinde Miran aşireti reisi Kel Mustafa var. Bu adam mensubu bulunduğu aşirette bundan on sene evvel koyun çobanı idi. Her ne yaptıysa yaptı II. Abdülhamid’in gözüne girdi. Rezil suçları padişahın hoşuna gitmiş olmalı ki Mustafa’ya paşalık verildi ve Hamidiye Alayının reisi oldu. Söyle, böyle bir adam ne yapmaz! Oğlu bile kendisine düşman, gelinine bile el uzatan bu hain, Ermeni’yi mi kesmez, Müslüman mı yağma etmez.”⁶⁷ diyerek rakibi aşirete basın yoluyla saldırmıştı.

20. yüzyılın başında bile Kürtlerle temas kuran herkesin Kürt aşiretlerin savaşçılığı ve yağmacılığı dikkat çekmiştir. Mesela: “Caf aşireti kanunsuz, vahşi, acımasız ve her olayda şiddete başvuran bir aşirettir. Aşiretler arasında kanlı düşmanlıklar o kadar fazladır ki birlikte hareket etmek onlar için imkânsızdır. Bütün aşiretler kan davalarına gömülmüştür. Bunların bitirilmesiyle uğraşmak aşiretin nerdeyse tüm zamanını alır.”⁶⁸

R. P. Guiseppe Campanile, Baban Mirliği örneğinden hareketle mirlerin halk üzerindeki etkisi için şöyle demiştir: “Kadınlar çocuklar ve birkaç çiftçi dışında hepsi mirin hizmetinde çalışan yaklaşık bin iki yüz insan burada yaşırdı.”⁶⁹

E. W. Charles Noel, Kürdistan 1919 adlı kitabında Kürtleri anlatırken: “Kürtler dağlı bir ırktır ve dağla özdeşleşmiştir, özgürlük aşkı, şiddetli tutkular ve kavimden onur duyma fikri yaygındır. Kürtlerin en belirgin davranışı, en küçük bir tahrik karşısında hemen silahlarına sarılmaları ve kan dökmekten haz almalarıdır.”⁷⁰ “Hurki ve Surçi aşiretleri arasında çatışma çıktı. Hurkili Hıdır Ağa

⁶⁶ Janet Klein, Hamidiye Alayları, s. 130, 182.

⁶⁷ Janet Klein, Hamidiye Alayları, s. 104, 111.

⁶⁸ Wadie Jwaideh, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, s. 83.

⁶⁹ R. P. Guiseppe Campanile, Kürdistan Tarihi, (H. Bucak), İstanbul 2013, s. 45

⁷⁰ E. W. Charles Noel, Kürdistan 1919, (Çev. B. Birer), Avesta Yayınları, İstanbul 2010, s. 123.

kayalıklar arasından rakiplerine, Surçili erkek ve kadınlar da aşağıdan ve ateş ediyordu. Çatışmada dört kadın on bir erkek öldürüldü.”⁷¹

SONUÇ

Kürtler 10. yüzyıldan itibaren siyaset sahnesinde varlık göstermeye başlamıştır. Özellikle Abbasi Devleti zayıflayınca Hasnevi, Şeddadi, Mervani, Annazi ve Revadi gibi Kürt hanedanlar kurulmuştur. Hanedanların tamamı Kürt aşiretler tarafından kurulmuştur. Ancak hanedanların siyasi güç olması aşiretler arasındaki rekabeti ve çatışmayı engellememiş tersine hanedan içinde ve aşiretler arasında savaşlar yapılmıştır. Kürt hanedanlar iç savaşlarla zayıflamış veya yıkılmıştır. Aslında Kürt hanedanlar siyasi olarak Şii Büveyhoğullarına bağlı olarak kurulmuş ve yaşamıştır. Selçuklular, İran’a geldikten sonra Büveyhoğullarını yıkmıştır. Böylece Kürt hanedanlar Selçuklu egemenliği altına girmiştir. Selçuklular Kürt emir ve komutanları devlet hizmetine almıştır. İran, Kafkasya ve Anadolu Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Selçuklular döneminde Kafkasya, Anadolu ve Suriye’de Kürt nüfusu artmıştır. Kürtler sadece Selçuklular devrinde tek devlet bünyesinde yönetilebilmiştir. Kürt tarihinin altın çağı Selçuklular dönemidir. Ancak ideolojik tarih yazarlar ve yorumcular Kürt hanedanların yıkılışından sürekli olarak Selçuklu Devleti’ni (Türkleri) suçlamış ve sorumlu tutmuştur. Bu yanlış tarih bilgisi üzerinden Türk düşmanlığı yapılmaktadır.

Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra Kürt coğrafyasında uzun süre güçlü bir devlet kurulamamış ve çok sayıda Kürt emirliği kurulmuştur. Başlıca Kürt emirlikleri Hakkâri, İmadiye, Bitlis, Hasankeyf, Cezire (Bohtan) Fenik, Soran, Çemişgezek, Mazgirt, Pertek, Palu, Eğil, Çermik, Hazro, Sasun, Erzen, Atak, Tercil, Mihrani, Hizan, Süveydi, Genç ve Çapakçur’dur. Bu hanedanlar hiçbir zaman bir araya gelememiş ve siyasi birlik kuramamıştır. Eyyubiler dahil hiçbir devlet Kürtleri bir araya getirememiştir.

16. yüzyılda Safeviler bütün Kürt coğrafyasını işgal etmiş Kürt emirleri öldürmüş ve Kürtleri Şii yapmaya çalışmıştır. Bunun üzerine Kürt hanedanlar adına İdris-i Bidlisi Yavuz Sultan Selim’den yardım istemiş ve Osmanlıların desteği ile Safeviler yenilmiştir. 1514 tarihinden itibaren Kürt emirlikler Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti Kürt emirleri yerinde bırakmış ve yarı özerk siyasi yapılar kurmuştur. 19. yüzyıla kadar durum böyle devam etmiştir. Bu arada Kürt aşiret ve emirlikler arasında çatışmalar eksik olmamıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti’nde merkeziyetçi yönetimler kurma ve devleti modernleştirme çalışmaları başlayınca Kürt emirliklerin tamamı yıkılmış, kısa bir süre Kürdistan eyaleti kurulmuş ve merkezden valiler tayin edilmiştir. Ancak

⁷¹ A. M. Hamilton, Kürdistan’dan Geçen Yol, (Çev. Z. Yaş), İstanbul 2009, s. 92.

eski güçlerini yeniden kazanmak isteyen emir veya aşiret liderleri ardı ardına isyan etmiştir. Kürt aşiret isyanları esnasında isyancılar öncelikle kendilerine destek olmayan ve rakip Kürt aşiretlere saldırmıştır. Her isyan sonrasında en çok Kürt halkı zarar görmüştür. Genellikle isyanlar Osmanlı Devleti'ni destekleyen rakip aşiretler eliyle bastırılmıştır.

Kürtler, 10. yüzyıldan itibaren emirlik veya aşiretler şeklinde farklı zaman ve farklı devletler bünyesinde aktif siyasete katılmış ve siyasal hayatta etkili hale gelmiştir. Zaman zaman küçük hanedanlar da kurmuşlardır. Ancak Kürtler 20. yüzyılda bile siyasi birlik sağlayamamış ve kendi aralarında sürekli savaşmışlardır. Savaşlarda öncülüğü hep Kürt emir ve aşiret liderleri yapmıştır. Aşiret yapısı gereği büyük siyasi birlikler kuramamışsa bile Kürtler buldukları her yerde her zaman sosyal ve kültürel özelliklerini korumuştur.

KAYNAKÇA

- Ağacanov, Sergey Grigoreviç, Selçuklular, (Çev. E. N. Necef- A. R. Annaberdiyev), İstanbul 2006.
- Akgündüz, Ahmet, Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 3, İstanbul 1991.
- Ali Rıza Şeyh Attar, Kürtler, (Çev. A. Dursunoğlu), İstanbul 2008.
- Bezer, Gülay Ögün, Şeddadiler, DİA, c. 38. İstanbul 2010.
- Breinessen, Martin Von, Ağa, Şeyh Devlet (Çev. B. Yalkut), İstanbul 2015.
- Campanile, R. P. Guiseppe, Kürdistan Tarihi, (Heval Bucak), İstanbul 2013.
- Charles, Noel, E. W, Kürdistan 1919, (Çev. B. Birer), Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Dağlı, Faysal, Birakuji, (Kürtlerin İç Savaşı), Belge Yayınları, İstanbul 1994.
- Doğan, Cabir, XVI. Yüzyıl Osmanlı İdari Yapısı Altında Kürt Emirlikleri ve Statüleri, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Mayıs 2011, Sayı:23, s. 32, 39.
- Doğan, Cabir, 1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2010, Sayı: 22, s. 10, 11.
- Gencer, Fatih, Merkezîyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı, (Ankara Ün. Sosyal Bilimler Ens. Doktora Tezi), Ankara 2010.
- Gökalp, Ziya, Kürt Aşiretler Hakkında Sosyolojik Tedkikler, (Haz. Y. Toker), İstanbul 2013.
- Hamdullah Müstevfi, Nüzhetü'l-Kulûb (Çev. G. Le Strange) Leyden, 1919.
- Hamilton, A.M., Kürdistan'dan Geçen Yol, (Çev. Z. Yaş), İstanbul 2009.
- Hoca Saadeddin Efendi, Tacü't-Tevârih, (Haz. I. Parmaksızoğlu) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.
- İbn Haldun, Tarihi İbn Haldun, c. 4, Beyrut 1971.
- İbnü'l- Esir, el-Kâmil fi't-Tarih, (Ter. A. Özyaydın), c. 9, İstanbul 1987.
- İbnü'l- Cevzi, el-Muntazam, c. 6, Beyrut ?
- İbnü'l- Ezrak, Mervânî Kürtleri Tarihi, (Çev. M. Emin Bozarslan), İstanbul 1990.
- İbn Kesir, el-Bidâye ve'n- Nihâye, (Çev. M. Keskin), c. 12, İstanbul 1994.
- Jwaideh, Wadie, Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, (Çev. İ. Çeken- A. Duman), İstanbul 2014.
- Kemâleddin İbn-i Adim, Buğye et-Taleb fi Tarihi Haleb, (Haz. A. Sevim), Ankara 1976.

- Keleş, Nevzat, Şeddadiler, (Kürtler- Tarih), Nida Yayınları, İstanbul 2015.
- Keleş, Nevzat, Şeddadiler (951- 1999) Orta Çağ'da Bir Kürt Hanedanı, İstanbul 2016.
- Klein Janet, Hamidiye Alayları (Çev. R. Akman), İstanbul 2014.
- Kütükoğlu, Bekir, Osmanlı – İran Siyasi Münasebetleri, İstanbul 1993.
- Lazerev M.S.–Mihoyan, Ş.X. Kürdistan Tarihi, (Çev. İbrahim Kale), Avesta Yayınları, İstanbul 2010.
- Marufoğlu, Sinan, Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, İstanbul 1998.
- Mehmet Emin Zeki Bey, Kürtler ve Kürdistan, Nubihar Yayınları, İstanbul 2011.
- Mehredad İzady, Kürtler, (Çev. C. Atila), İstanbul 2001.
- Merçil, Erdoğan, Fars Atabegleri Salgurlular, TTK Yayınları, Ankara 1991.
- Minorksy, Vladimir, Kürtler, (Çev. K. Fıratlı), İstanbul 2004.
- Moltke, Helmut Von, Türkiye Mektupları (Çev. H. Örs), İstanbul 1995.
- Miskeveyh Ebu Ali Ahmed b. Muhammed, Tecâribü'l- Ümem (Ter. Kıvameddin Burslan), TTK Ankara 2016.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lutfullah, Camiü'd-düvel, (Nuruosmaniye, nr. 3171.
- Nikitin, Basıl, Kürtler, N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul 2015.
- Öğün, Tuncay, Cizreli İzzeddin Şir Bey ve İsyanı, İstanbul 2010.
- Özaydın, Abdülkerim, Annaziler, DİA, c. 3, İstanbul 1988.
- Sarıkcıoğlu, Melike, Osmanlı- İran Hudut Sorunları, Ankara 2013.
- Sıbt İbnü'l- Cevzi, Mir'atü'z- Zaman fi Tarih'il- Ayan'da Selçuklular, (Ter. A. Sevim), Ankara 2011.
- Stromehmeier Martin - Lale Yalçın- Heckmann, Kürtler Tarih, Siyaset, Kültür (Çev. A. Dirim), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.
- Şerefhan, Şerefnâme (Ter. M.E. Bozarlan), İstanbul 2006.
- Şeşen, Ramazan, Selahattin Devrinde Eyyubiler Devleti, İstanbul 1983.
- Şimşir, Bilal N., Kürtçülük (1787- 1923), İstanbul 2010.
- Tokuş, Ömer, Mervâniler, (Kürtler) Nida Yayınları, İstanbul 2015.
- Tomar, Cengiz, Revadiler DİA, c. 35, İstanbul 2008.
- Uşak, Hasan, Kürdistan'da Aşiretçilik ve Milliyetçilik, İstanbul 2005.
- Vanlı, İsmet Şerif, Batılı Eski Seyyahların Gözüyle Kürtler ve Kürdistan, (Ter. M. Demirci), İstanbul 1997.
- Yazıcızâde Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk, (Haz. A. Bakır), İstanbul 2009.

